УДК 821.161.2.0(092)

ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНКИ В ПОВІСТІ «ЗАХАР БЕРКУТ» І. ФРАНКА

Оксана Циганок
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Умань, Україна)
e-mail: ksana-vania@ukr.net
ORCID: 0000-0003-0898-6882

Олександр Санівський
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Умань, Україна)
e-mail: san4elo45800@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9312-9369

У статті розглянуто жіночий образ історичної повісті «Захар Беркут» І. Франка. Виокремлено та проаналізовано риси національного характеру як складники образу героїні: прагнення свободи (боротися за свободу свого народу; обирати свою долю та відстоювати своє кохання, бути вірною своєму обранцеві; брати участь у чоловічих забавах/полюванні); турбота про батьківщину, рішучість і хоробрість, розвинена уява, допитливість, прагнення особистого розвитку; поєднання елегійних настроїв з нездоланним оптимізмом; глибинна емоційність, кордоцентризм, антеїзм, софійність; життя в громаді; стриманість, чесність, щирість і вірність у коханні.

Ключові слова: *І. Франко; «Захар Беркут»; жіночий образ; національний характер; кордоцентризм; софійність; антеїзм; патріотизм; вірність.*

Tsyhanok Oksana, Sanivskyi Oleksandr. Image of a Ukrainian woman in a short novel «Zakhar Berkut» by I. Franko.

The purpose of the article is to analyze a short novel «Zakhar Berkut», in particular the image of Myroslava as an ideal of a Ukrainian woman. A female image in the historical short novel «Zakhar Berkut» by I. Franko was studied in the article. The features of a national character as elements of a female character such as the desire for freedom (to fight for the freedom of own nation, to choose own life and defend own love, to be faithful to the chosen person; to participate in men's pastime/hunting); to care of the motherland; firmness and courage, developed imagination, curiosity, desire for personal development; a combination of elegiac mood with irresistible optimism; deep emotionality, cordocentrism, antheism, sophiology; community life; restraint, honesty, sincerity and devotedness in love were singled out and analyzed.

It was convincingly proved that Ivan Franko in the historical short novel «Zakhar Berkut» outlined the image of an ideal Ukrainian woman – a strong person, honest, faithful, brave, courageous, ready to defend her land from enemies with weapon in the hands.

Attention on such philosophical categories of Ukrainians as cordocentrism, antheism, sophiology was accentuated, which found a creative embodiment in such qualities of the main woman character as life by the will of the heart, unity with the native land, desire for wise organization of own family being.

The writer generalized the features of the best representatives of Ukrainian women in the

© Циганок О., 2018; © Санівський О., 2018

image of Myroslava, because the girl does not have only attractive appearance, but she is characterized by the features of a woman-warrior, sagacious commander, wise politician, while remaining gentle, faithful, sincere, loving and being a model for copying. Therefore, a beloved girl, a woman-mother in Ukraine were and remain a «bright face» of pre-Ukrainian civilization, the model of its high spiritual, intellectual and cultural level.

Keywords: *I. Franko; «Zakhar Berkut»; a female image; national character; cordocentrism; sophiology; antheism; patriotism; faithfulness.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження образів української літератури – невичерпне джерело літературознавчих студій. На переконання Г. Клочека, класична література здатна оновлюватися відповідно до запитів часу [Клочек 2013, с. 99]. Жіночі образи почали з'являтися на сторінках літописів, історичних і поетичних творів XI – XVII ст., постійно змінюючись і вбираючи в себе нові риси. Найкращі представниці українського народу, зображені на сторінках літературних творів – княгині, прості селянки, письменниці, вчені, педагоги, не тільки сприяли розвитку писемного та усного мистецтва, вони сприяли вихованню молоді, встановлювали зразки для наслідування. І сьогодні ми бачимо вільних і нескорених духом українок, які поряд із чоловіками захищають незалежність держави, залишаючись при цьому матерями, сестрами, дружинами, несучи у світ любов і утверджуючи перемогу Життя над Смертю.

Аналіз історичної повісті «Захар Беркут» І. Франка, зокрема образу Мирослави – єдиного жіночого образу твору, крізь призму вивчення духовності українського народу, його ментальності є актуальним і незаангажованим.

Творчість І. Франка досліджували О. Дей, О. Вертій, Д. Білецький, І. Денисюк, Я. Закревська, Л. Бондар, Я. Мельник, М. Мочульський, М. Рудницький, Н. Тодчук, А. Швець та ін. Утім, окремо жіночі образи повісті «Захар Беркут» не аналізували.

Мета статті – проаналізувати специфіку зображення образу Мирослави як ідеалу української жінки. **Завдання**: дослідити зміст твору; виокремити основні компоненти духовності та втілення їх в образі Мирослави. **Методи дослідження**: історико-порівняльний, герменевтичний.

Виклад основного матеріалу. Відомий дослідник етнопсихології В. Янів виокремлює 7 компонентів структури духовності: 1) духовні потреби і духовно-ціннісні орієнтири (інтереси, погляди, ідеали, а також риси: людяність, справедливість, жадоба до знань); 2) учинково-поведінковий (духовний тип поведінки); 3) когнітивно-інтелектуальний (допитливість, самостійність, критичність мислення); 4) вольовий (виявляється у рисах: цілеспрямованість, наполегливість, саморегуляція); 5) почуттєво-емоційний (любов, віра, надія, совість); 6) гуманістичний (ставлення до людей, здатність до співчуття, прагнення робити добро); 7) естетичний (чуттєво-емоційне ставлення до навколишньої дійсності, прагнення до гармонії, краси, досконалості) [Янів 1998, с. 155]. Усе це, за твердженням Я. Калакури, наділяє людину великою силою протистояти Злу, творити і захищати Добро [Калакура 2013, с. 28–34].

Українська духовність формувалася упродовж багатьох століть. До неї зверталися мислителі ще Київської держави (священики, князі, літописці), філософи козацької доби, письменники й просвітителі України: Г. Сковороди, Т. Шевченко, П. Куліш, І. Франко, Леся Українка та ін. Важливо й те, що українська духовність нерозривно пов'язана з українською ментальністю.

О. Стражний також визначає риси менталітету українців, що формувався від часів трипільської цивілізації і до наших днів. Опираючись на його дослідження [Стражний 2008] та на основі аналізу повісті «Захар Беркут», виокремлюємо риси української жінки, якими наділив свою героїню Іван Франко: прагнення свободи, турбота про батьківщину, рішучість, хоробрість, допитливість, прагнення особистого розвитку, глибинна емоційність, кордоцентризм, стриманість, поєднання елегійних настроїв з нездоланним оптимізмом, розвинена уява, життя в громаді, чесність, щирість і вірність у коханні, любов до рідної землі, сміливість, цікавість.

Прагнення свободи. Лексикографічні праці термін «свобода» тлумачать як «1. Відсутність політичного й економічного гноблення, утиску та обмежень; воля. 3. Життя, існування і т. ін. без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на свій розсуд. 4. Можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі. 5. Філософська категорія – можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства. 6. Легкість, відсутність утруднень у чому-небудь. 7. Простота, невимушеність у поводженні» [Великий тлумачний словник сучасної української мови 2005, с. 1300].

Свободи для себе і свого народу прагне й головна героїня повісті «Захар Беркут». Заради цього вона ладна віддати себе в жертву. Свобода для дівчини – це право:

– ***боротися за свободу свого народу***: *«Ні, ні, – думалось їй, – не буде того. Я не піду дальше! Я не стану зрадницею свого краю! Я покину батька, коли не зможу відвести його від його проклятого наміру»* [Франко 1986, с. 61];

– ***обирати свою долю та відстоювати своє кохання, бути вірною своєму обранцеві***: *«Ні, тату, тим ти не зведеш мене! Я їду, їду до Тухлі, я остережу його, спасу його від твоєї засідки! А коли в неї попадеться, то я стану обік нього і буду боронитися разом з ним, до остатнього скону, проти тебе, тату, і твоїх поганих союзників!»* [Франко 1986, с. 68];

– ***брати участь у чоловічих забавах/полюванні не як слабка жінка, а як активний учасник процесу***: *«Він зразу противний був тому, щоб і женщина йшла разом з мужами в той небезпечний похід, але Мирослава уперлася. Вона ж перший раз була на таких великих ловах і мала би для бог зна яких трудностей занехаяти найкращу їх частину! Ніякі Максимові докази про трудності дороги, про небезпеки на становищі, про силу й лютість звіра не могли переконати її. ... З подивом глядів тепер Максим, як ота незвичайна женщина поровень з найсильнішими мужами поборювала всякі трудності утяжливої дороги, як легко перескакувала гнилі ломи і величезні трами, яким певним кроком ішла понад урвища, горі стрімкими дебрями, проковзувала поміж виверти і притім так безпечно, так невтомно, що Максимові здавалося, що вона хіба на яких чудових крилах уноситься»* [Франко 1986, с. 9–10].

Турбота про батьківщину. **Рішучість і хоробрість**. **Розвинена уява. Допитливість. Прагнення особистого розвитку**. На початку XIII століття в боротьбі за рідну землю єдналися всі, не було різниці, жінка чи чоловік, спільними зусиллями відбивали напади ворога. Неодноразово слов'янські жінки бралися за зброю, що єднало їх з давніми жінками-воїнами – амазонками. Такою ж була і Мирослава. Вона вірна своєму народу. Задля перемоги над ворогом дівчина навчила нечисленних тухольців робити машини, що пускали б каміння у ворога. Навіть батько-зрадник із здивуванням і

захопленням запитував у власної дитини: *«Мирославо, … чи се ти навчила їх робити метавки? … Добре, доню!»* [Франко 1986, с. 99].

Користуючись тим, що батько був союзником монголів, Мирослава пробралася у ворожий табір, аби попередити свого коханого Максима про плани тухольців:

–Я задля того йшла сюди, в ворожий табір, через усякі небезпеки, щоб сказати тобі: не трать надії! … Серце моє, Максиме! … Не журися! Монголи відси не вийдуть – тут їм усім погибати! … Слухай лишень: сотні сокир цюкають у лісі – хвиля ще, а сотні огнищ запалають довкола долини, а при кожнім огнищу робити будуть ваші майстри машини, котрими можна буде кидати каміння аж до середини монгольського табору.

–І хто ж се таке вигадав? Хто навчив наших майстрів?

–Я, серце моє. Я придивлялася не раз таким машинам, о стоять на мурах Галича. Заким іще сонічко вийде з-за Зелеменя, п'ятдесят таких машин буде кидати каміння на голови монголів [Франко 1986, с. 94–96].

Поєднання елегійних настроїв з нездоланним оптимізмом. Оптимізм Мирослави не безглуздий, а заснований на реальному баченні подій, упевненості у власних силах і вірі у свій народ. Вона підтримує коханого, який перебуває в неволі, і ця *«коротка стріча»* стала *«світлою хвилею серед пітьми його невольництва»* [Франко 1986, с. 109]. Дівчина не опускає рук і завжди б'ється до останнього [Франко 1986, с. 121–122], підтримуючи оборонців Тухольщини: *«Не бійтеся, – сказала вона тухольцям, – живо ми поворожимо їм! Нехай собі стріляють, а ви ратища в руки, і плазом додолу! Аж коли передні покажуться до половини на горі, тоді разом на них! Самі вони заслонять вас від стріл, а обаливши передніх, ви обалите й задніх. Сумерки сприяють нам, і, відбивши їх сим разом, будемо мати спокій на всю ніч»* [Франко 1986, с. 88].

Глибинна емоційність. Кордоцентризм. Антеїзм. Софійність. Українське бачення «філософії серця» лягло в основу ідеї «кордоцентризму». У праці «Історія філософії в термінах» кордоцентризм потрактовано так: «характеристика української філософії, основна ідея якої полягає у зведенні всього людського до духовного і виведення духовного на перший план. Кордоцентризм передбачає перевагу духовного досвіду (містичного переживання, інтуїтивного осягнення) над раціональним мисленням» [Історія філософії в термінах 2012, с. 73]. Кордоцентричність проявляється в сентименталізмі, чутливості, любові до природи, яскраво відображених у пісенному фольклорі. О. Кульчицький наголошує, що «українська психічна структура визначається своїм емоційно-почуттєвим характером, зосередженням довкола «серця», своєю "кордоцентричністю"» [Енциклопедія українознавства 1962, с. 710]. Оскільки серце є осередком української психіки, виникає релятивне переміщення на друге місце «предметових» світосприймальних настанов. Д. Чижевський акцентує увагу на тому, що «безумовною рисою політичного укладу українця є емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм; найяскравіше ці риси проявляються в естетизмі українського народного життя й обрядовості ...» [цит. за: Онацький 1992, с. 36]. Емоційність, за Є. Онацьким, великий дар Божий, бо вона лежить в основі кожного мистецтва, кожної творчості [Онацький 1992, с. 38].

Окрім того, традиційна українська ментальність виявлялася у схильності до визначення пріоритету ідеї рівності над ідеєю свободи. Також, зокрема у

Б. Цимбалістого, дуже добре помітна наявність сильного родинного чинника. Учений припускав, що вплив культури на індивідуальний характер, на ментальність і вдачу людини відбувається в її ранні роки через родину, яка відтворює культурне середовище етногрупи. Отже, родина – це той осередок, що формує характер і вдачу індивідууму, проявляється головним чином у традиціях і нормах певної культури, що їх персоніфікують батьки, формує систему вартостей, якої людина дотримується все життя [цит. за: Храмова 1992, с. 26].

Особливу роль в українській родині та вихованні відігравала мати. До неї була обернена глибока любов і навіть пієтизм її дітей упродовж усього їхнього життя. У творах українських письменників досить часто в образі жінки-матері виступає «Україна-мати», «Ненька-Україна». Це, на думку В. Храмової, прояв патріотизму як однієї з рис національного характеру українців [Храмова 1992, с. 27]. Тому в повісті Максим Беркут вигукує: *«Се наша Тухольщина, наш рай!»* [Храмова 1992, с. 22]. Зрадник Тугар Вовк з ненавистю звертається до Максима: *«Ех, все у вас ваше, все у вас святе, все у вас тухольське, аж слухати обридло! ... Немовто поза вашою Тухольщиною вже й світу нема!»* [Франко 1986, с. 26], на що Максим спокійно відмовляє: *«Для нас і справді нема світу. Ми над усе любимо свій кутик, – коли б кожний інший любив свій кутик, то, певно, всі люди жили б на світі спокійно і щасливо»* [Франко 1986, с. 28].

У Тухольську землю закохується й Мирослава: *Що за гарна країна, таточку! ... Що за чудово гарна країна! – повторила вона вже тихішим, ніжнішим голосом, озираючись позад себе і тонучи поглядом у незглибимо темних зворах* [Франко 1986, с. 53].

Від любові до рідної землі йде культ Богородиці, який в українців досить часто є більшим, аніж культ Христа-богочоловіка. Ця тенденція проявляється і в традиційному житті народу, де роль батька у виховному процесі зазвичай обмежувалася каральною функцією. Постать батька завжди асоціювалася з владою, навіть з диктатурою. У дорослому віці людина на підсвідомому рівні репродукує негативні настанови, які сформувалися в дитинстві.

Дівчина живе за материнським повчанням: *Мирославо, дитя моє єдине, ... слухай, що я тобі скажу. Велика для тебе хвиля зближається, доню! Серце твоє пробудиться і заговорить. Слухай свого серця, доню, і йди за його голосом! ... «Благословлю ж твоє серце!» ... І серце моє справді заговорило, таточку, і я пішла за його голосом* [Франко 1986, с. 54].

Мирослава рішуче відповідає батькові на намагання того диктувати, кого їй любити, а кого ні: *«Ні, таточку, я здорова і скажу тобі ще раз і кленусь перед онтим ясним сонцем, що сей молодець мусить бути моїм! Сонце, будь свідком!»* [Франко 1986, с. 30].

Носієм справжньої софійності С. Булгаков уважає людину, яка «знаходить себе в Софії і через неї сприймає і віддзеркалює у природу промені божественного Логоса» [Современный философский словарь 1996, с. 501].

Для В. Соловйова чуттєві переживання емоційності виявилися в образі жінки, втілюючи красу природи, світотворення, прекрасного. Філософ тлумачить софійність як поєднання протилежних початків – чоловічого (розумність, активність, рішучість) і жіночого (чуттєвість, м'якість, спокій). Отже, ідеальною людиною не може бути або тільки чоловік, або тільки жінка – має бути єдність обох [Современный философский словарь 1996, с. 493–505]. В образах Мирослави і Максима письменник зображує зародження саме такої особистості. Їхні риси характерів доповнюють одне одного і врівноважують:

Мирославин спокій і мудрість вгамовують пристрасну вдачу Максима. І. Франко у вуста вмираючого Захара Беркута вкладає слова: *Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти! … В тяжких днях звела вас доля докупи і злучила ваші серця, і показалися гідними перестояти й найстрашнішу бурю. Нехай же ваш зв'язок в нинішню побідну днину буде порукою, що й наш народ так само перебуде тяжкі злигодні і не розірве свого сердечного зв'язку з чеснотою й людяним норовом!* [Франко 1986, с. 126], підкреслюючи ними ідею софійності у світобаченні нашого народу.

В Україні одним із найпоширеніших є культи Богородиці, жінки, матері, що знайшло своє відображення не тільки у фольклорі, але й творах української літератури, декоративного мистецтва тощо. В українській літературі материнство розглядається як вища моральна цінність, як священна місія продовження роду людського. Материнська любов благородна, безкорислива, захоплює своєю мудрістю, мужністю. Тому Мирослава, позбавлена материнської підтримки у зв'язку зі смертю матері, звертається до неї уві сні: *«Слухай таточку … Вночі перед тим днем, коли ми мали рушати на медведів, показалась мені в сні моя мати. Така була, якою ти описував мені її: в білій одежі, з розпущеним волоссям, але з лицем рум'яним і ясним, мов сонце, з радістю на устах і з усміхом та безмірною любов'ю в ясних очах. Вона приступила до мене з розпростертими руками і обняла мене, сильно притискаючи до груді.*

"Мамо!" – сказала я і більше не могла нічого сказати з радості та розкоші, що наповняла цілу мою істоту.

"Мирославо, дитя моє єдине, – говорила вона лагідним, м'яким голосом, що й досі тремтить мені в серці, – слухай, що я тобі скажу. Велика для тебе хвиля зближається, доню! Серце твоє пробудиться і заговорить. Слухай свого серця, доню, і йди за його голосом!" …

"Благословлю ж твоє серце!" … На мені благословенство мами!» [Франко 1986, с. 54].

У цьому уривку автор підкреслює важливість батьківського і материнського благословення.

Життя в громаді. В. Янів наголошує, що цей інстинкт важливий з-поміж усіх інших соціальних інстинктів, оскільки від нього «залежить усе соціальне життя й постання спільнот та їх організаційних форм. В українців потреба життя в спільноті проявилася передусім у сильно розвиненому родинному житті» [Янів 1998, с. 158]. Сприяли такому єднанню проведення ритуалів, господарські умови життя, товариські взаємини, що втілилося в житті сільської громади. Це відображено в повісті І. Франка, коли громада не тільки регламентувала життя сільської спільноти, а й вирішувала, якому князеві підкоритися.

Без спільноти не мислить свого життя Мирослава. Тому після перемоги тухольців вона приєднується до їхньої громади як жінка Максима Беркута. Благословення на їхнє шлюбне життя та поради на майбутнє життя дає перед смертю Захар Беркут: *«Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався щиро служити весь вік. … Ми побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю, уважайте добре на се! Доки будете жити в громадськім порядку, дружно держатися купи, незламно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не побідить вас»* [Франко 1986, с. 127].

Стриманість, чесність, щирість і вірність у коханні. Мирослава чітко знає, якими якостями має володіти її обранець. При цьому вона не зважає на його походження і статки: *Він такий рицар, як і інші рицарі, – ні, він ліпший, сміліший і чесніший від усіх тих боярчуків, яких я бачила досі. Впрочім, таточку, дарма вже відмовляти – я присягла!* [Франко 1986, с. 53]. Продовжуючи традиції славних предків, дівчина не тільки прагне зберегти вірність у коханні, вона готова битися зі своїм обранцем пліч-о-пліч, відстоюючи власну свободу, свободу свого народу і землі. Батькові-зраднику вона гордо мовить: *«Ні, тату, тим ти не зведеш мене! Я їду, їду до Тухлі, я остережу його, спасу його від твоєї засідки! А коли в неї попадеться, то я стану обік нього і буду боронитися разом з ним, до останнього скону, проти тебе, тату, і твоїх поганих союзників! ... Що мене обходить твій гнів! ... І що ти мені можеш іще більше злого зробити після того, що зробив досі? Коли уб'єш мене, то се буде тільки добродійство, бо й так мені не жити. Пусти мене!»* [Франко 1986, с. 68].

Дівчина не тільки готова битися поряд з коханим, вона готова до самопожертви, про що говорить Максимові: *«Се я сама, та сама Мирослава, що тебе так дуже любить, що радо віддала б життя своє, щоб зробити тебе щасливим!..»* [Франко 1986, с. 97].

Таке кохання надихає Максима Беркута на боротьбу: *Коротка стріча з Мирославою була світлою хвилею серед пітьми його невільництва. Її слова, її погляд, дотик її рук і її вісті – все те немов вирвало його з темного гробу, повернуло йому життя. Він чув, як вертала його давня сміліть і надія* [Франко 1986, с. 109].

Акцентуємо й на почуттях головної героїні як доньки зрадника. Мирослава пригнічує в собі обурення вчинком батька. Вона його любить, турбується про нього, його душу. Тому радість дівчини від того, що коханий Максим залишився живим, затьмарюється тугою і печаллю через загибель батька [Франко 1986, с. 126].

Отже, в історичній повісті «Захар Беркут» Іван Франко виписав образ ідеальної жінки-українки – сильної особистості, чесної, вірної, відважної, мужньої, готової зі зброєю в руках боронити свій край від ворогів. В образі Мирослави письменник узагальнив риси найкращих представниць українського жіноцтва, адже дівчина не тільки приваблива зовні, вона наділена рисами жінки-воїна, далекоглядного полководця, мудрого політика, залишаючись при цьому ніжною, вірною, щирою, люблячою і слугуючи зразком для наслідування. Тому саме в Україні дівчина-кохана, жінка-мати були і залишаються яскравою гранню праукраїнської цивілізації, виразниками її високого духовного, інтелектуального, культурного рівня. Як зазначає О. Губко, «ніде жінки так затято й непримиренно не боронили свої жіночі права, свій освячений тисячоліттями статус керманички посполитства», забезпечуючи «фантастичне буяння жіночої гордині, жіночої гідності й свідомості історичного суспільного покликання жінок!» [Губко 2013, с. 295].

ЛІТЕРАТУРА

Великий тлумачний словник сучасної української мови (2005). Київ – Ірпінь, 1728 с.

Губко, О. (2013). *Психологія українського народу*. У 2-х кн. Кн. 2: Психологічні особливості наших краян у міжчассі Трипілля – сучасна Україна. Вінниця, 400 с.

Енциклопедія українознавства (1962). В 12 т. Т. 4. Париж – Нью-Йорк, 1600 с.

Історія філософії в термінах. Навч.-метод. посіб. (2012). Кривий Ріг, 130 с.

Калакура, Я. (2013). Українська духовність: історіографічний вимір. [В:] *Українознавство*, № 1, с. 28–34.

Клочек, Г. (2013). Літературна класика як виклик. [У:] Клочек, Г. *Зі студій про літературну освіту*. Збірник статей та матеріалів. Тернопіль, с. 92–102.

Онацький, Є. (1992). Українська емоційність. [В:] *Українська душа*. Київ, с. 36–47.

Современный философский словарь (1996). В. Е. Кемеров (ред.). Москва – Бишкек – Екатеринбург, 608 с.

Стражний, О. С. (2008). *Український менталітет. Ілюзії. Міфи. Реальність*. Київ, 368 с.

Франко, І. Я. (1986). *Захар Беркут*: Образ громад. життя Карпат. Русі в XIII в. Львів, 127 с.

Храмова, В. (1992). До проблем української ментальності. [В:] *Українська душа*. Київ, с. 3–35.

Янів, В. (1998). Релігійність українців з етнопсихологічного погляду. [В:] *Основа*, № 30, с. 154–162.

Подано до редакції 22.09.2018 року
Прийнято до друку 28.10.2018 року